

Patikimi asmenys Lietuvos SSR KGB agentūrinio tinklo šešėlyje

Straipsnyje nagrinėjamas KGB slaptųjų bendradarbių fenomenas, konkrečiai – agentų ir patikimų asmenų veikla. Siekiama apibrėžti jų statusą, atskleisti bendras šių bendradarbių verbavimo ir parinkimo tendencijas ideologizuotos sovietinės sistemos diegimo Lietuvos SSR raidos kontekste. Tokie slaptųjų bendradarbių tyrimai ne tik atskleidžia KGB – buvusios sovietinės represinės institucijos – įvairialybę veiklą, bet ir parodo, kaip keitėsi sovietinės visuomenės laikysena politinės sistemos atžvilgiu.

ĮVADAS

Šiomis dienomis vis dažniau yra keliamas opus Lietuvos visuomenei buvusios sovietinės represinės institucijos – KGB slaptųjų bendradarbių klausimas. Pastaraisiais metais vis dar netyla kalbos apie buvusius sovietinių specialiųjų tarnybų agentus. Kalbama apie iki šiol neatskleistų buvusių slaptųjų bendradarbių, kurių bylos buvo išvežtos iš Lietuvos, keliamą realų pavojų nacionaliniam saugumui. Atsirado būtinybė įvardyti buvusius sovietinius slaptųjų tarnybų informativus, kurie neatėjo prisipažinti per paskelbtą prisipažinimo laikotarpį. Siekiama užkirsti kelią asmenims, bendradarbiavusiems su KGB, pretenduoti tapti politikais ar užimti aukštus postus valstybės tarnyboje. Dar ir dabar tokie asmenys stengiasi nusišėpti savo

biografijos faktus, susijusius su KGB. Sąmoningo bendradarbiavimo įrodymus sudėtinga surinkti, todėl būtina atlikti visus su šiuo klausimu susijusius tyrimus.

Straipsnyje nagrinėjama dar viena slaptųjų bendradarbių kategorija – patikimi asmenys („doverennyje lica“). Ši KGB agentūrinė dalis istorinėje literatūroje nėra sulaukusi didelio susidomėjimo. Tyrimai minėta tematika yra negausūs, nes visas dėmesys sutelktas į buvusius sovietų saugumo agentus. Patikimų asmenų veiklą įvardija Vidas Spengla studijoje „Akiplėša“, atskleisdamas kovotojo dėl tikinčiųjų ir žmogaus teisių kunigo Juozo Zdebskio veiklą ir KGB naudotus metodus bei priemones kovoje su Katalikų Bažnyčia¹. Detalesni agentūros tyrimai atsispindi Arvydo Anušausko darbe „KGB ir lietuvių visuomenė: slaptasis karas 1954–1991 metais“², kuriame išdėstomas ir patikimo asmens statusas.

Nuo 1959 m. KGB prie SSRS Ministrų Tarybos su grifu „visiškai slaptai“ buvo leidžiamas „Sbornik KGB SSSR“³, jame diskutuota apie agentų funkcijas, patikimų asmenų parinkimo ir panaudojimo galimybes, komentuotas bei analizuotas jų statusas. „Sbornik KGB SSSR“ buvo skirtas tik KGB darbuotojams. Tai vienas svarbesnių šaltinių, išryškinančių KGB sistemos požiūrį tiek į buvusius slaptuosius bendradarbius, tiek į patikimus asmenis. Beje, ne visi šio leidinio numeriai yra išlikę Lietuvoje.

1972 m. KGB prie SSRS MT aukštoji Raudonosios vėliavos Felikso Dzeržinskio mokykla parengė ir su grifu „visiškai slaptai“ išleido vertingą teorinių žinių apie SSRS KGB veiklą šaltinį – „Kontržvalgybos žodyną“⁴. Ši informavimo priemonė, pasižyminti specifine čekistine terminologija, buvo skirta tik sovietų saugumo darbuotojų tarnybiniam naudojimui, ja saugumiečiai galėjo remtis atlikdami įvairius pavedimus ir t. t. „Kontržvalgybos žodyne“ suformuluoti ne tik įvairių kategorijų agentų, bet ir patikimo asmens apibrėžimai, taip pat apibūdintos jų veiklos funkcijos.

Tyrinėjant šią temą, paaiškėjo, kad žinių apie patikimų asmenų veiklą yra išlikę nedaug. Lietuvos ypatingajame archyve saugomi dokumentai – Lietuvos SSR KGB struktūros darbo ataskaitos, pažymos, planai apie agentūrinę-operatyvinę veiklą – atskleidžia agentų ir patikimų asmenų panaudojimo motyvus bendrame politinės padėties Lietuvoje kontekste.

Šio straipsnio tikslas – ištirti patikimų asmenų kategoriją, atskleisti juos kaip KGB agentų užduočių atlikimo talkininkus, išnagrinėti jų parinkimo specifiką bei sudėtį. Straipsnyje siekiama lyginamuoju metodu išanalizuoti agentų ir patikimų asmenų veiklą, remiantis archyviniais šaltiniais pateikti ją patvirtinančius faktus. Svarbu įvertinti buvusių agentų ir patikimų asmenų statusą, nustatyti, kokias funkcijas jie vykdė, kokia tvarka ir kokiomis aplinkybėmis jie buvo įtraukiami į slaptą bendradarbiavimą.

Straipsnyje atskleidžiamas šių asmenų vaidmuo KGB kovoje su Katalikų Bažnyčios dvasininkais, siekiant užkirsti kelią neigiamų nuotaikų SSRS atžvilgiu plitimui.

Nors patikimi asmenys, kaip ir agentai, buvo plačiai panaudojami įvairiems tikslams veikti užsienyje, ypač kovoje su lietuvių išėjimu, kuri nuolatos kėlė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo klausimą, tačiau tyrimas apima tik jų veiklą šalies viduje.

KGB SLAPTŪJŲ BENDRADARBIŲ FENOMENAS: AGENTŲ IR PATIKIMŲ ASMENŲ TRAKTAVIMAS

Agentas – tai asmuo, veikiantis kieno nors pavedimu kaip įgaliotinis, įgyvendinantis kieno nors kito planus, ar tiesiog šnipas, diversantas⁵. Sovietmečiu agentas buvo laikomas slaptu sovietinių represinių struktūrų bendradarbiu, kuris teikė žinias saugumui. Egzistavo kelių tipų agentai, pavyzdžiui: „kamos (šnipinėdavo kalėjimo kamerose), maršrutiniai (sekdavo keliaudami iš vienos vietos į kitą), smogikai (žudydavo ar suiminėdavo partizanus ir okupantų nusikaltimų liudininkus), vidaus (infiltruoti į pagrindį), ryšininkai (palaikydavo ryšį tarp operatyvinių ir rezidentų ar agentų)“⁶. Galima išskirti agentus stebėtojus (fiksavusius vieno-kias ar kitokias priešiškos, ardomosios veiklos apraiškas); agentus kvotėjus, vadinamuosius korespondentus, eksperimentavusius pagal KGB užduotis, kai panaudojant skirtingus metodus (pvz., slaptas apklausas) buvo siekiama gauti patvirtinančią informaciją ar sukongretinti tam tikrus faktus⁷. Itakos agentai formavo tam tikrą visuomenės nuomonę, juos dar galima suklasifikuoti į tokias grupes: agentai verbuotojai, agentai dezinformatoriai, agentai, atitraukdavę priešą nuo netinkamo objekto; agentai, slaptai vykdę profilaktiką; agentai, darantys poveikį konkretiems asmenims, įskaitant ir fizinių; agentai, įdiegiantys operatyvinę techniką⁸. Buvo agentų, laikomų „idėjiniais“ ir „perspektyviais“. Dar egzistavo agentai atpažintojai, agentai nukreipėjai, užfrontės, pasienio agentai ir t. t. Agentų kategorijų kontingentas buvo labai platus, daugiausia vyravo agentų stebėtojų. Žmonės buvo užverbuojami griebiantis šantažo, ypač pokario metais. Išvardytų kategorijų agentai vadinamaisiais archyviniais agentais tapdavo dėl įvairiausių priežasčių virtę jau nereikalingais, ne-naudingais; jie įvardijami kaip balastas, tačiau

nebuvo visiškai užmirštami, nes pasikeitus aplinkybėms vėl galėdavo pradėti veikti, atlikti įvairias užduotis. Taigi agentas agentui buvo nelygus. Agentūrą sudarė agentų tinklas, kuris buvo organizuojamas informacijai rinkti ir ardomajam darbui atlikti.

Siekiant našiau ir efektyviau panaudoti agentus 1952 m. buvo atlikta agentūrinio tinklo reorganizacija. Panaikintą informatoriaus (asmens, teikusio saugumui informaciją) kategoriją pakeitė nauja – patikimo asmens kategorija. Agentų gretas papildė vadinamieji „pusagenčiai, kurie neapsimetinėjo tuo, kuo nebuvo“⁹. Patikimu asmeniu pradėtas laikyti „sovietinis pilietis, kuris KGB prašymu pranešinėjo apie asmenis ir faktus, vertus dėmesio, taip pat atliekantis konkrečias užduotis, o pasitikėjimo santykių su pavieniais asmenimis užmezgimas traktuotas kaip viena iš čekistų aktyvių darbo formų su darbo žmonėmis“¹⁰. Patikimi asmenys turėjo būti parenkami iš vadinamųjų sovietinių patriotų, laikantis savanoriškumo principo. KGB struktūros patikėtiniais negalėjo būti asmenys, susikompromitavę nepadoriu elgesiu. Kiek šio reikalavimo buvo laikomasi, neaišku. Vietoj nelabai naudingos agentūros, kurią buvo galima panaudoti tik žmonių sekimui, pradėta daugiau naudoti patikimus asmenis.

Šeštajame–septintajame dešimtmėčiais Lietuvos SSR KGB agentūriniame tinkle dar buvo likę nelabai vertingų ir nedarbingų agentų, nemažai agentų buvo panaudojama tik tiriamiesiems ar įtartiniems asmenims stebėti. Paaiškėjo, kad tą patį darbą gali atlikti ir patikimi asmenys. Todėl nutarta, užuot verbavus nelabai naudingą agentūrą, daugiau panaudoti patikimus asmenis. Šio tipo šnipai dirbo iš idėjinio įsitikinimo, dažnai neslėpdami savo prosovietinių pažiūrų.

Su būsimais patikimais asmenimis buvo užmezgami pasitikėjimo santykiai. KGB struktūrai dirbančių asmenų pagalbos atramos forma laikyti pasitikėjimo santykiai turėjo būti užmezgami su atsidavusiais „tėvy-

nei“, sąžiningais sovietiniais piliečiais savanoriškumo pagrindu, daugiausia informavimo tikslams ir saugumo operatyvinių pavedimų vykdymui, „nereikalaujantys pritraukiamų asmenų specialaus mokymo ir ypatingų konspiracinių priemonių“¹¹. Operatyvinis ryšys buvo traktuojamas taip: „1) plačiąja prasme – tai dalykiniai santykiai, užmezgti operatyvinio darbuotojo su kuriuo nors asmeniu, dominančiu saugumą, žvalgybinėms ir kontržvalgybinėms užduotims atlikti (pvz., tirti asmenį, gauti iš jo reikiamą informaciją, paveikti jį, sukurti tinkamas sąlygas to asmens verbavimui, dezinformacijos skleidimui ar kompromitacijai ir t. t.); 2) siaurąja prasme – dalykiniai santykiai, užmezgami operatyvinio darbuotojo su verbuojamuoju asmeniu siekiant jį iširti, išanalizuoti, ar jis tinkamas verbavimui, sukuriant verbavimui reikalingas sąlygas ir įgyvendinant kitus verbavimo uždavinius.“¹²

Operatyvinis ryšys galėjo būti pradėtas ir plėtojamas oficialiu ir neoficialiu pagrindu, taigi turėjo dvi formas – oficialiąją ir neoficialiąją. Palaikant oficialius santykius operatyvinis darbuotojas prisistatydavo „objektui“ kaip Sovietų valstybės ar visuomeninių organizacijų atstovas, o tam tikrais atvejais ir kaip saugumo atstovas. Neoficialiuose santykiuose operatyvinis darbuotojas prisistatydavo kaip privatus asmuo, tokiu būdu nusišėdamas savo priklausymą KGB, tarnybinę bei visuomeninę veiklą. Svarbiausia, kad pasitikėjimo santykiai, vadinamasis operatyvinis ryšys, buvo užmezgami turint konkretų tikslą. Tačiau išskirtiniais atvejais patikimi asmenys galėjo būti pasitelkiami dalyvauti ir aktyviose kontržvalgybinėse operacijose, susijusiose su operatyvine įskaita, siekiant daryti reikiamą įtaką operatyvinei aplinkai. Tuo tikslu patikimas asmuo būdavo atitinkamai parengiamas, o prireikus ir papildomai patikrinamas. Asmeniui užmezgus ryšius su saugumu, jo tapimas KGB informatoriumi reiškė tik kitą pakopą prieš verbavimą nuo-

latiniu agentu¹³. Pastoviai atliekantys tokio pobūdžio užduotis patikimi asmenys ilgainiui buvo užverbuojami agentais. Be to, saugumo struktūros darbo metodus ir operatyvinio susidomėjimo objektų duomenis patikimi asmenys sužinodavo tik būtiniausiu atveju, atlikdami konkrečią užduotį.

Agentai turėjo agentūrinius slapyvardžius, o patikimi asmenys dažniausiai buvo užšifruojami tik inicialais, didžiąja vardo ar pavardės abėcėlės raide, pavyzdžiui, „A“, „C“, „I“ arba tiesiog įvardijami tikrąja pavarde. Slapyvardžius jie gaudavo tik tapę agentais. Patikimų asmenų duomenys nebuvo griežtai įslaptinami kaip agentų. Be to, agentams buvo rašomos charakteristikos, sudaromos jų asmens ir darbo bylos, o patikimi asmenys tik įtraukiami į literines bylas, kad būtų žinoma, kuriam operatyviniam darbuotojui jie priklauso ir koks jų skaičius; charakteristikos jiems nebuvo rašomos.

Padėtis pasikeitė pasirodžius SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymui „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“¹⁴, kuriame nurodyta dar efektyviau panaudoti patikimus asmenis. Šis įsakymas davė naują impulsą darbui su agentais ir patikimais asmenimis sovietų saugumo struktūroje. Tuo metu patikimų asmenų kategorija buvo laikoma gausiu ir aktyviu neviešų pagalbinių daliniu, kuris tapo slaptu rezervu, kiekybiškai pusantrą karto pralenkusių agentūros skaičių. Esant įtemptiems santykiams su Vakarais, SSRS vadovybės politika skatino nuolatos plėsti patikimų asmenų skaičių, dėl to buvo leidžiami atitinkami įstatymai bei nurodymai, kaip turima elgtis.

AGENTŲ VERBAVIMAS IR PATIKIMŲ ASMENŲ PARINKIMAS

Vyravo skirtingi agentų ir patikimų asmenų priskyrimo agentūriniam tinklui kriterijai.

Slaptieji bendradarbiai buvo verbuojami, o patikimi asmenys tik parenkami konkrečiam agentūrinio tyrimo klausimui išspręsti. Ne kiekvienas galėjo būti agentu. Žinoma, žmonės dėl įvairių priežasčių ir paskatų tapdavo KGB agentais. Užverbuojama buvo įvairiais motyvais: vadinamuoju patriotiniu, idėjiniu-politiniu, materialiniu ar asmeniniu suinteresuotumu, kompromitacijos pagrindu. Dažniausiai apie numatomą verbuoti asmenį pirmiausia buvo mėginama surinkti kompromituojančią medžiagą; jei jos nepavykdavo gauti, prasidėdavo įkalbinėjimas, viliojimas, bauginimas, kuriam nemaža dalis verbuojamųjų pasidavė. Bauginta visaip: kad neleis mokytis, siekti karjeros, žmogus negalės išvažiuoti į užsienį, bus atleistas iš darbo, pašalintas iš mokyklos, universiteto ir pan. Verbavimo metu visi iki vieno kandidatai buvo patikrinami, išsiaiškinamas jų gyvenimo būdas, naudos galimybės. Didelę reikšmę turėjo būsimojo agento charakteristika, pažiūros, polinkiai, savybės, ryšiai (santykių palaikymas su nuteistais artimaisiais įkalinimo vietose ir t. t.), šeimos materialinė padėtis, fizinė būklė (ligos) ir koks vaidmuo jam buvo numatomas. Asmens silpnųjų žinojimas leido juo manipuliuoti. Patikrinimo neišvengdavo būsimojo agento šeimos nariai ir artimi giminės, tačiau nebuvo praktikuojama tikrinti patikimo asmens giminaičius. Kuriant darbingą agentūrinį tinklą siekta agentą išauklėti „prityrusiu ir aktyviu saugumo aparato slaptuoju pagalbiniu sovietų valstybės saugumo apsaugos užduotims vykdyti“¹⁵.

Patikimi asmenys iš kitų sovietų saugumo bendradarbių išsiskyrė tuo, kad jiems nebuvo privalu pasirašyti jokių bendradarbiavimo su KGB raštų. Tik agentai privalėjo pasirašyti bendradarbiavimo pasižadėjimus, tačiau iš pradžių galėjo būti žodinis sutikimas. Nuo verbavimo motyvų priklausė agento darbo veiksmingumas. Vyravo pasiūlymas „draugauti“, kurio buvo sunku atsisakyti. Patikimi asmenys buvo įtraukiami į neoficialius KGB

struktūros patikėtinių sąrašus literinėse bylose, kurios buvo vedamos „pagal kontržvalgybinio darbo linijas ir kryptis arba pagal objektus“¹⁶. Archyvuiniuose šaltiniuose jie dar įvardijami kaip saugumo patikėtiniai¹⁷. Patikimi asmenys be jokių išpareigojimų tapdavo sovietų saugumo slaptaisiais bendradarbiais. Jie bendradarbiavo su KGB dėl idėjinės motyvacijos arba tolesnės karjeros sumetimais.

Patikimų asmenų atrankos į KGB struktūrą procesas buvo gana ilgas. Pirmiausia mėginta išsiaiškinti, kas galėtų tapti patikimais asmenimis. Operatyvinio ryšio užmezgimas su asmenimis, vėliau jau laikomais patikimais asmenimis, reiškė jų netiesioginį priskyrimą agentūriniam tinklui. Siekdami užmegzti operatyvinius ryšius, operatyviniai darbuotojai nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos vis dažniau pradėjo lankytis kaimo vietovėse, ypač kolūkiuose, įvairios paskirties kombinatuose, fabrikuose bei kitose įmonėse. Sovietų saugumo struktūros darbuotojai skaitydavo paskaitas ir pranešimus politinio budrumo tematika, pasakodavo apie kapitalistinės žvalgybos nusikalstamą veiklą ir sovietinio piliečio užduotis, taip pat pateikdavo įvairių kompromituojančių faktų apie partizanus, sovietų valdžios laikytus „banditais“, apie SSRS vidaus ir užsienio politiką, socialistinius siekius ir pan. Ypač stengtasi suaktyvinti darbą su patikimais asmenimis keliant jų politinį budrumą, skiepijant jiems žvalgybinei veiklai reikalingas savybes; reikalauta laikytis konspiracijos, būti „sąžiningais ir teisingais“¹⁸. Etatiniai partijos rajonų komitetų lektoriai maždaug du kartus per mėnesį skaitydavo tokio pobūdžio paskaitas. Įvairiomis temomis vykdavo individualūs pokalbiai su darbininkais ir tarnautojais, kurių metu pastarieji vis dažniau prasitardavo apie darbo vietose pasitaikančius nesklaidumus, taip pat apie veikiančią vadinamąją priešišką elementą. Tokiu būdu buvo atliekamas gyventojų politinis ir ideologinis apdorojimas.

Susitikimų metu, palaikant ryšius su gyventojais, sovietų saugumas turėjo progą rasti ir parinkti vis naujų patikimų asmenų. Norėdami nusišviesti ryšius su patikimais asmenimis, operatyviniai darbuotojai stengėsi bendrauti su platesniu gyventojų sluoksniu. Tiek iš miesto, tiek iš kaimo aplinkos KGB pasirinkdavo talkininkus pasitikėjimo pagrindu. Kartais laukdavo pačių žmonių iniciatyvos, kol jie patys prabils ar netyčia išsipasakos apie buvusio antisovietinio pasipriešinimo dalyvius ir t. t. Tokie tariamai dalykiniai operatyvinių darbuotojų ryšiai su gyventojais teikė saugumui naudos, o tai reiškė, kad padaugėjo KGB struktūrai atviraujančių pareiškėjų. Dėl to šių talkininkų skaičius ilgainiui gerokai pranoko agentų skaičių. 1961 m. patikimų asmenų buvo 2531, agentų – 2904, o jau 1971 m. patikimų asmenų buvo 7491¹⁹, agentų – tik 4182²⁰. Sovietų saugumas žaidė dvigubą žaidimą: panaudodamas agentus, tuo pat metu laikėsi pačių gyventojų teikiamos „pagalbos“ taktikos.

Patikimus asmenis parinkdavo neetatiniai saugumo darbuotojai, tačiau nuo devintojo dešimtmečio pradžios buvo pasitelkiami ir rezidentai. Pastarieji buvo aukščiausios kategorijos agentai, jie jau turėdavo keletą pavaldžių agentų, priiminėdavo jų pranešimus, net rengdavo jiems užduotis. Operatyvinių darbuotojų tiesioginiai viršininkai kontroliavo patikimų asmenų parinkimo procesą, teikė paramą juos panaudojant bei instruktuojuant, kuriant iš jų rezidentūrą²¹. Bendraudamas su patikimais asmenimis, operatyvinis darbuotojas vadovavosi tokiais pat pagrindiniais darbo principais, kokie buvo numatyti agentūrinėje veikloje. Rezidentūra iš patikimų asmenų galėjo būti sudaroma kariniuose daliniuose, tolimojo plaukiojimo laivuose, siekiant operatyviai užtikrinti valstybinės sienos apsaugą. Taip pat išimties tvarka rezidentūra galėjo būti sudaroma pramonės įmonėse, transporto, ryšių ir aukštosiose mokslo įstaigose. Tačiau rezidentai, turintys ryšių su

agentais, darbu su patikimais asmenimis nebuvo naudojami. Dažniausiai rezidentu buvo laikomas „slaptas neetatinis KGB bendradarbis, vadovaujantis agentų ar informatorių grupei, arba kadrinis žvalgybos darbuotojas ar agentas, kontroliavęs agentūrinį darbą užsienyje“²². Dangstantis tariamai kilniais tikslais siekta patraukti kuo daugiau tinkamų žmonių. Saugumui reikėjo sukaupti „savų“ žmonių kontingentą. Su agentūra ir patikimais asmenimis buvo įvaldyti skubaus dvišalio ryšio metodai, garantuojantys abipusį kontaktą būtinais atvejais.

Archyvinuose šaltiniuose užfiksuoti įvairūs faktai, rodantys, kokio amžiaus ir kaip ilgai agentai dirbo KGB, tačiau nėra tikslų duomenų apie patikimų asmenų bendradarbiavimą su saugumu. Pavyzdžiui, patikimas asmuo „D. O. L.“ nuo 1987 m. iki 1989 m. ėjo vadovaujančias pareigas Vilniaus staklių šlifavimo gamykloje. Saugumo buvo apibūdinintas kaip ramus, protingas, išsilavinęs, kvalifikuotas specialistas, greitai randantis bendrą kalbą su pavaldiniais, lengvai užmezgantis ryšius su žmonėmis, taip pat su užsieniečiais, besilankančiais gamykloje ir tarpautinėse parodose; 1988 m. stažavosi JAV, o 1990 m. nutarta užverbuoti jį kaip agentą²³. Galima teigti, kad pasitikėjimu grindžiami santykiai galėjo būti palaikomi dvejus ar trejus metus; nuo to priklausė, ar patikimas asmuo buvo laikomas potencialiu kandidatu į agentus.

Pažymėtina, kad patikimų asmenų kategorijai nebuvo galima priskirti įmonių, įstaigų, organizacijų, mokymo įstaigų, tarybinių ūkių, kolūkių, karinių dalinių vadovybės, su kuria operatyviniai darbuotojai palaikė dalykinius ir oficialius santykius. Tačiau tokio nurodymo ne visada buvo laikomasi, nes tarp patikimų asmenų pasitaikydavo nemažai įvairaus rango vadovų. SSRS KGB dokumentuose užfiksuota, kad tokių patikimų asmenų skaičius sudarė apie 20 proc.²⁴ Vyravo didžiulė patikimų asmenų kaita.

KGB RYŠIŲ PALAIKYMAS SU PATIKIMAIŠ ASMENIMIS IR ATLYGIS JIEMS

Aiškinantis agentų ir patikimų asmenų bendradarbiavimo su sovietų saugumu atvejus, matyti, kad atsižvelgiant į operatyvines aplinkybes, sprendžiamas užduotis ir patikimojo asmenybę ryšys su juo galėjo būti palaikomas atvirai arba konspiraciniu būdu. Konspiraciniuose butuose susitikinėti su patikimais asmenimis buvo griežtai draudžiama, išskyrus būtinus atvejus, kai patikimas asmuo dalyvavo čekistinėse operacijose. Tačiau susitikimai su patikimais asmenimis vykdavo ir konspiraciniuose butuose²⁵. Leidimą tokiems susitikimams duodavo tik asmenys, pagal savo kompetenciją galintys verbuoti konspiracinių butų laikytojus. Informacija iš patikimo asmens buvo gaunama žodžiu ir užfiksuojama pažymoje, kurią sudarydavo operatyvinis darbuotojas, neetatinis darbuotojas ar rezidentas. Jei buvo pranešama apie valstybinius nusikaltimus ar kitos operatyvinės reikšmės žinios, tada jis privalėjo pateikti pasirašytą raštišką pranešimą. Antai 1977 m. patikimas asmuo „V. D. A.“ raštu pranešė, kad komandiruotės metu liepos 8–22 d. dalyvavo moksliniame kongrese Kanadoje, turistiniais tikslais lankėsi Otavoje, Toronte, Niagaroje, Monrealyje. Būdamas Kanadoje bendravo su daugeliu tėvynainių ir savo pranešime teigė, kad vienas iš jų „elgėsi provokuojamai, prašydamas padėti pasilikti, kad galėtų gyventi Kanadoje ar JAV“²⁶. Jis saugumui suteikė žinių ir apie kitus sutiktus JAV gyvenančius lietuvius. Patikimiams asmenims nebuvo draudžiama vykti į užsienį. Parinkti kandidatai prieš išvažiuodami buvo dar kartą patikrinami.

Susitikimų metu iš agentų nuolatos reikalaujama atsiskaityti apie nuveiktus darbus. Agentai informuodavo raštu, jiems iš karto reikėdavo pateikti saugumui ataskaitą apie įvykdytą ar neatliktą užduotį. Be to, agentams

tekdavo aptarinėti savo pateiktą informaciją, toliau aiškintis jos gavimo aplinkybes. Pažymėtina, kad kai kurie agentai ne itin stengėsi atlikti jiems pavedamas užduotis. Be abejonės, sovietų saugumui tai pastebėjus, vykdavo auklėjamojo pobūdžio diskusijos; po tokio spaudimo agentai dažniausiai sukrusdavo, pradėdavo teikti įvairias žinias. Pateiktą informaciją sovietų saugumas nuodugnai išanalizuodavo, surinkdavo ją patvirtinančius duomenis iš kitų šaltinių. KGB turėjo galimybę patikimų asmenų kaip žvalgų duomenis pritaikyti įvairiose gyvenimo srityse. Tokiu būdu buvo sukurtas informacijos gavimo kanalas, per kurį sklido įvairaus pobūdžio žinios. Tai leido sovietų režimui reguliariai gauti politinę ir operatyvinę informaciją apie padėtį Lietuvoje. Slaptųjų bendradarbių pranešimai buvo kruopščiai tikrinami, siekiant įsitikinti, ar jie yra teisingi. Patvirtinti gautas žinias turėjo kiti žmonės, dažniausiai ši užduotis buvo pavedama patikimais asmenimis. Antai septintajame dešimtmetyje agento Erelio pranešimo duomenys apie vieno gyventojų antisovietines kalbas, vakarietiško gyvenimo aukštinimą, nepasitenkinimą gyvenimo sąlygomis SSRS, mažu atlyginimu ir t. t. turėjo būti patikrinti. Juos patvirtino patikimas asmuo „M“²⁷. Atliekant tokius tyrimus išaiškėdavo KGB dominančių asmenų veikla. Paprastai po to vykdavo tokių asmenų profilaktinis apdorojimas, jie būdavo patraukiami administracinėn atsakomybėn ar jiems net iškeliamos baudžiamosios bylos. 1974 m. birželio 16 d. iš patikimo asmens buvo gauta informacija, kad pilietis Vytautas Petkus, gyvenantis netoli Kuršėnų geležinkelio stoties, nuplėšė kandidato į SSRS Aukščiausiąją Tarybą rinkiminį plakata su autobiografija. Surinkta medžiaga buvo perduota Kuršėnų milicijai. Už vadinamąjį chuliganizmą V. Petkui buvo paskirtas administracinis 15 parų sulaikymas²⁸.

Profilaktika pradėta laikyti viena svarbiausių KGB operatyvinės veiklos formų,

užtikrinančių „teigiamą ideologinį poveikį klystantiems piliečiams, užkertant kelią jiems padaryti valstybinį nusikaltimą ar reikšti antisovietines nuotaikas“²⁹. Profilaktinių priemonių taikymą asmeniui nulemdavo agentų ir patikimų asmenų sukaupta informacija, verta operatyvinio dėmesio. Profilaktiškai apdorojamą asmenį KGB įspėdavo nutraukti antisovietinę veiklą ir baugindavo įvairiomis priemonėmis (šantažu, grasinimais, įkalbinėjimais, kompromitavimu visuomenėje, slaptu agentų poveikiu – keičiant to asmens politines pažiūras, verčiant viešai išsizadėti savo įsitikinimų). Ilgų ir varginančių pokalbių metu mėginta į saugumo akiratį pakliuvusiam asmeniui išaiškinti jo „požiūrio klaidingumą“. Profilaktikai atlikti buvo pasitelkiami ir patikimi asmenys. Profilaktiškai apdorotas žmogus nebuvo paliekamas ramybėje, bet ir toliau auklėjamas darbovietėje jau per kitus asmenis, greičiausiai buvusius agentus ar patikimus asmenis, stebimas, ar netešia ankstesnės „kenkėjiškos“ veiklos. Palenkta ir palaužtas žmogus tapdavo potencialiu kandidatu verbavimui.

Atsižvelgiant į konkrečias aplinkybes, jau septintajame dešimtmetyje patikimus asmenis numatyta panaudoti kai kurių objektų operatyviniams stebėjimui, taip pat pavesti jiems patikrinti gautus signalus aptarnavimo sferoje. Signalu laikyta pirminė informacija apie tiriamąjį. Dauguma signalų, keliančių KGB operatyvinį susidomėjimą, buvo gaunami iš agentūros, kai kurie – iš patikimų asmenų ir tik pavieniai – iš pareiškėjų³⁰. Didelei pastarųjų daliai buvo pavedamos vienkartinės užduotys, o kita jų dalis KGB struktūrai žinias tekdavo tik kartą per pusmetį. Patikimi asmenys buvo reikalingi tam, kad informuotų saugumą apie asmenis, kuriuos agentūra turėjo ištirti. Tačiau operatyvinio dėmesio vertą informaciją daugiau teikė agentūra, o ne patikimi asmenys.

Nei saugumo agentai, nei patikimi asmenys vieni kitų nepažinojo, kartu nebuvo suvedami atlikti bendrų užduočių ar operaci-

jų, tik įtarė apie galimą savo aplinkos stebėjimą ar sekimą. Buvo sukurta „legenda“, kad KGB visur ir visada viską žino, viską girdi. 1969 m. pradžioje Panevėžio mieste veikusių agentus Nemuną, Žvejį, Žydrūnę, Petraitį, Albertą ir Jurginą, dalyvavusius vykdant čekistines karines priemones, nutarta patikrinti per kitą agentūrą, „PK“ (korespondencijos foto ar era kopijavimas) priemonėmis, o agento Studento patikrinimui panaudota literinė technika³¹. Apie patikrinimo procedūras agentai nieko nežinodavo ir net nenutuokdavo, kad yra tikrinami. Be to, kitomis aplinkybėmis jie buvo dar patikrinami, ar yra lojalūs, patikimi, vis dar naudingi, produktyvūs ir pan. Patikimų asmenų patikrinimo procedūros vykdavo nedažnai, nes buvo surenkami lojalūs valdžiai žmonės. Tikėtina, kad patikrinimas vykdavo tik pereinamuoju – verbavimo laikotarpiu ir siunčiant komandiruotei į užsienį.

Agentai, ypač tie, kurie iki šeštojo dešimtmečio pabaigos sekė partizanus bei jų ryšininkus ir padėjo KGB susidoroti su jais, buvo apdovanojami. Tam tikros piniginės išmokos mokėtos ir pasibaigus ginkluotam rezistenciniam judėjimui. Agentai vykdė savo įsipareigojimus KGB, teikė informaciją ir atliko pavestas užduotis, o KGB savo ruožtu retkarčiais atsilygindavo perspektyviems agentams, kad šie neprarastų noro bendradarbiauti su saugumu. Pasitaikydavo atvejų, kai „nurašytiems“, vadinamiesiems archyviniais agentams per operatyvinį darbuotoją buvo perduodamas padėkos raštas laiško forma ir kartu įteikiama atminimo dovana, daugiausia piniginė premija. Saugumas išmokėdavo nevienodo dydžio išmokas, „paskatinimo sumas“; jos dažniausiai buvo skiriamos didžiųjų švenčių proga. Registraciniuose paskatinimo apskaitos sąrašuose užfiksuota, kiek agentams Rūtoms buvo mokama už „paslaugas“ KGB. Vienam už dalyvavimą operatyvinėje veikloje 1971–1984 m. mokėta nuo 25 iki 40 rb³², kitas už informacijos pateiki-

mą 1972–1991 m. gavo nuo 20 iki 40 rb³³. Panašaus dydžio pinigų sumos buvo išmokamos kartą ar net tris kartus per metus; greičiausiai tai priklausė nuo suteiktos informacijos svarbumo. Patikimiems asmenims, sėkmingai atlikusiems atsakingus saugumo pavedimus, paskatinimui kaip dėkingumo išraiška buvo nutarta teikti atminimo dovanas „už sąžiningai įvykdytą piliečio pareigą“³⁴. Kiek tokių atvejų pasitaikydavo, neaišku, tačiau faktas tas, kad vienokiu ar kitokiu būdu jiems buvo „atsidėkojama“. Kartais KGB patikimiems asmenims išmokėdavo tam tikras pinigų sumas. Antai 1990 m. patikimam asmeniui „M. M. V.“ už darbą buvo nutarta išmokėti 50 rb piniginių atlygį³⁵.

PATIKIMŲ ASMENŲ VEIKLOS SPECIFIKA

SSRS KGB 1959 m. liepos 15 d. įsakymu Nr. 00225³⁶ agentūrinėje veikloje pradėta plačiau naudoti patikimus asmenis. Po permainų agentūrinio tinklo struktūroje, pašalinus nedarbingus, neperspektyvius agentus, operatyviniai darbuotojai vis dažniau pasitelkdavo patikimus asmenis; jų „pagalbos“ reikėdavo tiek sprendžiant įvairius operatyvinius klausimus, tiek siekiant gauti informacijos apie antisovietines „nacionalistiškai“ nusiteikusių „elemento“ apraiškas operatyvinio aptarnavimo objektuose³⁷. Pašalinus dalį netinkamų agentų, agentūrinis tinklas vis dar buvo „užterštas“ (KGB terminu) nelabai raštingais, nekeliančiais pasitikėjimo agentais, laikomais neperspektyviais ir nesugebančiais tinkamai atlikti sovietų saugumo užduočių. Sunaikinus paskutinius lietuvių ginkluoto pasipriešinimo kovotojus, minėtus agentus buvo sunku valdyti. Reikėjo agentų, pajėgiančių atlikti žvalgybinius ir kontržvalgybinius uždavinius. Kai kuriuos agentus imta naudoti kryptingai, siekiant užsibrėžtų tikslų. Atsiradus vadinamajam „prasižengėliui“, KGB

imdavosi atitinkamų veiksmų. Pirmiausia tą asmenį įrašydavo į operatyvinę įskaitą; taip prasidėdavo tikrinimo (DOP – „delo operativnoj proverki“), stebėjimo (DON – „delo operativnogo nabliudeniija“) ar tyrimo (DOR – „delo operativnoj razrabotki“) bylos. Tikrinimo objektu tapdavo kiekvienas į KGB akiratį patekęs asmuo. Tam buvo pasitelkiama agentūra ir patikimi asmenys.

Agentų ir patikimų asmenų buvo kiekviename KGB skyriuje. Lietuvos SSR KGB miestų skyriuose dažniau buvo naudojami agentai, o rajonų skyriuose – patikimi asmenys. Rajonuose patikimi asmenys buvo aktyviau panaudojami informacijai rinkti, jiems buvo pavedamos operatyvinės užduotys žvalgybos tikslais, vykdant valstybės paslapčių apsaugos priemones ir pan.³⁸ Jų funkcijos buvo daug siauresnės, nei buvo numatyta KGB agentams, – apsiribota tik asmenų stebėjimu ir informacijos rinkimu. KGB dirbė asmenys ne tik rinko įvairaus pobūdžio informaciją. Jie buvo panaudojami siekiant kuo greičiau izoliuoti iš visuomenės antisovietiška ir priešiška nusiteikusius gyventojus, vienokiu ar kitokiu būdu patraukti juos į savo pusę, per juos daryti įtaką išeivijos veiklai, paveikti Katalikų Bažnyčią, sukelti nepasitikėjimą vienas kitu. Gausėjant patikimų asmenų gretoms, KGB sugebėjo juos panaudoti visose gyvenimo srityse, nes atsirado terpė kitaip paveikti sovietinę visuomenę Lietuvoje. Gerokai sumažinus agentų, vis dėlto buvo sukauptas kvalifikuotos ir naudingos agentūros arsenalas, kuris papildė išaugusį patikimų asmenų skaičių.

Operatyviniai darbuotojai ėmė daugiau dirbti su patikimais asmenimis. Daugelyje skyrių formavosi „patikimas informacinis aparatas“³⁹, veikiantis šalia agentūrinio aparato. Patikimi asmenys dažniausiai buvo reikalingi tam, kad surinktų žinias apie sekamus asmenis, arba operatyvinės įskaitos darbui. „Ypač pavojingų valstybės nusikaltėlių“⁴⁰ paieškai patikimus asmenis pradėta naudoti šeš-

tojo dešimtmečio pabaigoje. Archyvinuose šaltiniuose užfiksuotas KGB siekis išsiaiškinti Lietuvos SSR teritorijoje veikusius užsienio šalių žvalgybos agentus, kuriais dažniausiai laikyti antisovietiška nusiteikę asmenys. Septintajame dešimtmetyje valstybės nusikaltėlių paieškai imta plačiau naudoti patikimus asmenis; jie buvo parenkami vietoje vietose – kino teatruose, viešbučiuose, statybinėse organizacijose, taksu ūkyje, geležinkelio stotyse, kavinėse, valgyklose, pašte⁴¹. Parinkti ir užverbuoti asmenys buvo supažindinami su asmenų, kurie buvo laikomi JAV žvalgybos šnipais, fotonuotraukomis. Kaip jau minėta, kaimo vietovėse saugumas taip pat turėjo patikimų asmenų, jiems buvo nurodyta nedelsiant pranešti svarbią informaciją, tokią kaip parašutininukų nusileidimas ar nepažįstamų žmonių pasirodymas. Patikimiems asmenims buvo pavedama sekti valstybės nusikaltėlių, pabėgusių už sieną ar ketinančių bėgti asmenų gimines. Juos aktyviai ir sumaniai pradėta naudoti ir kituose tyrimuose, sprendžiant įvairius sovietų saugumą dominančius klausimus. Apibendrinant galima teigti, kad patikimų asmenų panaudojimo sfera buvo labai plati, nuo valstybės nusikaltėlio paieškos iki dalyvavimo atliekant operatyvinį tyrimą.

Septintajame dešimtmetyje iš įkalinimo vietų sugrįžusių buvusių politinių kalinių ir tremtinių verbavimas laikytas veiksmingu būdu saugumo parankiniams išitraukti ar būti infiltruotiems į nesitaikstančių su sovietų valdžia žmonių tarpą. Tiek agentams, tiek patikimiems asmenims buvo pavedama sekti jų gimines ir pažįstamus, stebėti sugrįžusius iš įkalinimo ir tremties vietų, legalizavusius partizanus. 1960 m. pradžioje KGB Varėnos rajono skyrius turėjo 12 patikimų asmenų, per kuriuos buvo tiriami asmenų, praeityje teistų už „kontrrevoliucinius nusikaltimus“ ir atlikusių bausmę spec. tremties vietose, veiksmai, stebimi kunigai, aiškintasi antisovietiška nusiteikę asmenys inteligentijos ap-

linkoje. Kaip minėta, patikimi asmenys buvo pasirenkami iš sovietų valdžiai lojalių žmonių tarpo⁴². Platus patikimų asmenų panaudojimas leido KGB žinoti konkrečią padėtį rajonuose.

Per agentus ir patikimus asmenis buvo siekiama išsiaiškinti inteligentijos ir jaunimo nuotaikas, kalbas bei kitus priešiškus sovietų valdžiai veiksmus, kad būtų užkirstas kelias tokių nuotaikų, kalbų paplitimui, jų virsmui į antisovietinius išpuolius⁴³. Tiek agentūra, tiek patikimi asmenys buvo siunčiami sekti asmenis, gyvenančius įtartina gyvenimo būdą, ypač turinčius šaunamųjų ginklų. Patikimi asmenys padėjo KGB darbuotojams visoje operatyvinėje veikloje, ypač nustatant pavienius antisovietiška nusiteikusius asmenis, taip pat asmenis, nelegaliai laikančius ginklus. Pasak operatyvinių darbuotojų, „tokių patikimų asmenų buvo pageidaujama turėti kuo daugiau“⁴⁴. Valstybinės sienos apsaugai taip pat buvo panaudojami patikimi asmenys. 1974 m. į Lietuvos SSR sausumos sienos apsaugos priemones buvo įtraukti 100 agentų ir 500 patikimų asmenų⁴⁵, o jau 1984 m. valstybinės sienos apsaugai pasienio rajonuose buvo panaudojami 579 agentai ir 1274 patikimi asmenys (jūros ruože 506 agentai ir 1028 patikimi asmenys, o sausumos – atitinkamai 73 ir 246); tais pačiais metais užverbuota 36 agentai ir parinkta 131 patikimas asmuo⁴⁶. Patikimi asmenys buvo laikomi ne tik netiesioginiais agentų pagalbininkais, bet ir daugelio KGB operatyvinių užduočių vykdytojais.

SSRS KGB kolegijos 1968 m. gruodžio 27 d. nutarime buvo reikalaujama veiksmingesnio antisovietiška nusiteikusių asmenų, kitaminčių, pagrindinių organizacijų operatyvinio sekimo, „pasiekti tokią padėtį, kad būtų nuolatos žinomi jų politinio aktyvumo žingsniai, galimos nusikalstamos priemonės“⁴⁷. Buvo renkama operatyvinio pobūdžio informacija apie gyventojų nuotaikas, įvairius judėjimus, lyderius, vadinamųjų provokacijų

galimybes; buvo fiksuojama, kas ir ką pasakė, kokiomis aplinkybėmis ir t. t.

KGB nuolat stebėdavo ir sekėdavo žmones, stengėsi kontroliuoti nepaklusnią visuomenės dalį. Kaupta informacija apie beveik visus Lietuvos gyventojus, ypač į KGB akiratį patekusių asmenų nuotaikas, pažiūras, veiksmus, galimą įtaką aplinkiniams ir antisovietines akcijas. Buvo siekiama kuo daugiau sužinoti apie teigiamus ir neigiamus asmens gyvenimo ypatumus – tai sudarydavo galimybę KGB papildyti informatorių (agentų ir patikimų asmenų) gretas. KGB nuolat domėjosi kandidatais į agentus ir patikimus asmenis. 1969 m. KGB Kauno miesto skyriuje buvo palaikomi 67 asmeniniai ryšiai, iš jų 21 kandidatas buvo užverbuotas kaip agentas; tuo pat metu buvo parinkta ir tiriama 115 kandidatų verbavimui, iš jų net su 54 nustatyti asmeniniai ryšiai⁴⁸. Traukė dėmesį jaunimas, jis buvo stebimas, analizuojami jo veiksmai, kalbos. Neramų, nepaklūstantį, maištaujantį jaunimą KGB nuolat stebėjo ir iš visų jėgų mėgino kontroliuoti. Nepavaldi valdžios kontrolei, neprisitaikiusi prie egzistavusių sąlygų visuomenės dalis buvo atidžiai sekama, „teisingai“ auklėjama, „profilaktiškai apdorojama“, persekiojama. Nemažai asmenų buvo apkaltinti ir nuteisti, net uždaryti į psichiatrijos ligonines, taip izoliuojant juos iš viešojo gyvenimo, kad nedarytų įtakos likusių kitaminčių bei jaunimo pažiūroms, neskatinėtų veiksmų, nukreiptų prieš ideologizuotą sovietinę sistemą.

PATIKIMI ASMENYS KGB KOVOJE SU KATALIKŲ BAŽNYČIOS DVASININKAIS

Siekdamas sumenkinti kunigų autoritetą, sovietų saugumas stengėsi paveikti juos moraliskai ir inkriminuoti nusikalstamą veiklą. Tam buvo pasitelkiami ne vien agentai, tačiau ir patikimi asmenys. Pavyzdžiui, 1959 m.

buvo nutarta susidoroti su kunigu Leonu Kalinausku iš Ariogalos rajono dėl jo 1953 m. pasakytų antisovietinių pamokslų. Sovietų saugumas neturėjo prieinančios prie L. Kalinausko agentūros, tačiau buvo išsiaiškinta, kad jis palaiko santykius su patikimu asmeniu „K“. Dėl to nutarta ši asmenį užverbuoti kaip agentą. Jam duotas Arūno slapyvardis⁴⁹ ir pavesta rinkti šmeižiamojo pobūdžio duomenis apie dvasininką. Nesurinkus „nusikalstamą“ veiklą patvirtinančių faktų, baudžiamoji byla neiškelta, tačiau kunigas per spaudą buvo sukompromituotas gyventojų akyse.

1957 m. Pasvalio miesto mokytojai pranešė saugumui apie kunigo Jono Bieliausko „akiplėšišumą“; mat jis išdrįso organizuoti bažnyčios patalpose mokyklą, kurioje daugiau kaip 150 vaikų buvo mokomi „religinių prietarų“ iš Katekizmo⁵⁰. Katalikų Bažnyčia atskyrus nuo valstybės, visoks viešas organizuotas kolektyvinis vaikų religijos mokymas pagal Baudžiamąjį kodeksą buvo uždraustas, todėl dvasininko netinkamos veiklos klausimas perduotas svarstyti prokuratūrai. Šiuo atveju minėti pranešėjai buvo laikomi patikimais asmenimis, nes jie informavo saugumą apie prieššką, „kenkėjišką“ kunigo elgesį.

Sovietmečiu nuo KGB nukentėjo asmenys, susiję su Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto veikla. KGB organizavo įvairias susidorojimo akcijas su aktyviais šio judėjimo dalyviais, kurie per pagrindžio spaudą informavo Vakarų visuomenę apie tikinčiųjų teisių pažeidimus Lietuvoje. Kovoje su tikinčiųjų teisių ir žmogaus laisvių gynėju kunigu J. Zdebskiu KGB buvo užverbavęs net 115 agentų; jie teikė pranešimus saugumui apie neva netinkamus kunigo veiksmus, ypač dalyvavimą pagrindžio spaudos leidime, ir aiškinosi jo ryšius su jį supančia artimiausia aplinka. Šiuo atveju KGB patikimus asmenis panaudojo įvairiems duomenims apie sekamąjį rinkti, pavyzdžiui, rinkti duomenis apie vaikų katekizavimą. Daugeliui patikimų asmenų, kaip ir agentams, buvo pavesta klau-

sytiis kunigo pamokslų bažnyčiose. 1975 m. per rekolekcijas Simne kunigo J. Zdebskio pamokslų klausėsi labai įvairios asmenybės; tarp jų buvo matyti ne tik mažaraščių, bet ir partijos ir komjaunimo komitetų instruktorių, mokytojų, bibliotekų darbuotojų, melžėjų ir net septintų aštuntų klasių mokinių⁵¹. Patikimi asmenys sovietų saugumui pranešinėjo viską, ką buvo išgirdę, o KGB tai rengėsi panaudoti kaip faktinius įrodymus šio kunigo nusikalstamai veiklai įrodyti. Kaip matome, patikimi asmenys apėmė plačius gyventojų sluoksnius. Per agentūrą ir patikimus asmenis KGB, siekdamas sumenkinti kunigo antisuomeninę veiklą, ne tik intensyviai jį sekė, persekiojo, darė kratas, klausydavosi pokalbių, kontroliavo korespondenciją, šmeižė, rinko įrodymus kompromituojančiai medžiagai patvirtinti, bet ir griebėsi fizinio smurto. 1980 m. J. Zdebskis buvo nudegintas cheminėmis medžiagomis ir paskleistos paskalos, esą jis sirgo venerine liga. Manoma, jog prie J. Zdebskio žūties autoavarijoje 1986 m. prisidėjo KGB. Tokią prielaidą galima daryti dėl to, kad sovietų režimas, imituodamas kriminalinius nusikaltimus, savižudybes ar nelaimingus atsitikimus, vykdė ir toleravo teroro aktus. Deja, tiesioginių įrodymų archyvuose šaltiniuose nerasta.

Pažymėtina, kad KGB agentūrinis darbas tarp dvasininkijos ne visada buvo sklandus, sunkiai sekėsi užverbuoti kunigus ir infiltruoti agentus tarp jų. Patikimi asmenys tarsi papildė agentų veiklą šioje sferoje, tačiau jie atliko tik žvalgomasias funkcijas.

IŠVADOS

Patikimu asmeniu laikytas sovietinis pilietis, kuris KGB prašymu ar įpareigojimu pranešinėjo apie asmenis ir faktus, vertus vadinaimojo operatyvinio dėmesio, bei atliko įvairias užduotis. Patikimi asmenys buvo parenkami laikantis savanoriškumo principo. Ope-

ratyvinis ryšys buvo užmezgamas su asmenimis, sudominusiais saugumą. Jie turėjo padėti spręsti žvalgybines ar kontržvalgybines užduotis. Nuolat atliekantys saugumo pavedamas įvairaus pobūdžio užduotis patikimi asmenys buvo užverbuojami agentais.

Agentus KGB verbuodavo, o patikimus asmenis tik parinkdavo konkrečiam agentūrinio tyrimo klausimui spręsti. Daugiausia jie buvo renkami iš sovietų valdžiai lojalių asmenų. Patikimi asmenys iš kitų sovietų saugumo bendradarbių išsiskyrė tuo, kad jiems nebuvo privalu pasirašyti jokių bendradarbiavimo su saugumu raštų. Bendradarbiavimo pasižadėjimus privalėjo pasirašyti tik agentai. Patikimi asmenys be jokių įsipareigojimų tapdavo neviešais sovietų saugumo bendradarbiais; jie bendradarbiavo su KGB dėl idėjinės motyvacijos arba tolesnės karjeros sumetimais. Jie buvo laikomi ne tik netiesioginiais agentų pagalbininkais, bet ir daugelio KGB operatyvinių užduočių vykdytojais. Patikimus asmenis parinkdavo neetatiniai saugumo darbuotojai, o devintojo dešimtmečio pradžioje į šį procesą buvo įtraukti ir rezidentai.

Atsižvelgiant į operatyvines aplinkybes, sprendžiamas užduotis ir patikimojo asmenybę, ryšys su juo galėjo būti palaikomas atvirai ar konspiraciniu būdu. Konspiraciniuose butuose susitikinėti su patikimais asmenimis buvo neleistina, tačiau tais atvejais, kai patikimas asmuo dalyvaudavo čekistinėse operacijose, susitikimai su juo galėjo įvykti ir konspiraciniuose butuose. Dažniausiai patikimas asmuo informaciją pateikdavo žodžiu, tačiau jei duomenys turėdavo operatyvinę reikšmę, tuomet raštu. Daugiausia patikimi asmenys rinkdavo žinias saugumui apie tuos žmones, kuriuos agentūra turėjo iširti. Iš agentų ir patikimų asmenų sovietų saugumas gaudavo politinę ir operatyvinę informaciją apie padėtį Lietuvoje. Patikimų asmenų patikrinimo procedūros vykdavo nedažnai. Kai kurie sovietų saugumo agentai kaip pa-

skatinimą retkarčiais gaudavo piniginius atlygius, tačiau pasitaikydavo atvejų, kai KGB išmokėdavo tam tikras pinigų sumas ir patikimiems asmenims.

Siekiant suaktyvinti KGB agentūrinio tinklo veiklą, dalis agentų funkcijų, tokių kaip stebėjimas ir sekimas, buvo perduotos patikimiems asmenims. Patikimų asmenų ir agentų panaudojimas priklausė nuo KGB gebėjimo manipuluoti, laviruoti, paveikti ir pasiekti savo tikslų. Pavedant įvairias užduotis agentams ir patikimiems asmenims, siekta sumažinti gyventojų aktyvumą ir pasipriešinimą sovietų režimui. Patikimiems asmenims KGB dažniausiai pavesdavo surinkti lengvai prieinamus duomenis apie sekamą žmogų, stebėti aplinką. Agentams buvo patikėta ne tik rinkti žinias, bet ir skleisti dezinformaciją, žeminti kovotojų su sovietų režimu autoritetą, skaldyti vienybę, daryti didesnę įtaką visuomenės nuomonei. Patikimi asmenys stebėjo į KGB akiratį patekusius asmenis ir rinkdavo apie juos visokią informaciją. Jie papildydavo agentų darbą, patvirtindami užduočių metu gautą informaciją arba pateikdami naujesnių žinių. Patikimų asmenų panaudojimo sfera buvo labai plati, nuo valstybės nusikaltėlio paieškos iki dalyvavimo atliekant operatyvinį tyrimą.

Siekdamas sumenkinti kunigų autoritetą, paveikiant juos morališkai ir inkriminuojant nusikalstamą veiklą, sovietų saugumas pasitelkdavo ir patikimus asmenis. Buvo suformuotas informacijos gavimo ir poveikio mechanizmas, per kurį saugumas sužinodavo visas to meto realijas. Slaptiesiems bendradarbiams buvo pavedama sekti, persekioti priešiškus sovietų režimui asmenis, daryti jiems psichologinį spaudimą, taikyti profilaktines priemones, net susidoroti su jais. Agentų ir patikimų asmenų padedamas KGB kovojo su Bažnyčia, žmogaus teisių ir tikėjimo laisvės gynėjais. Ne visi agentai ir patikimi asmenys sąmoningai veikė KGB sistemai, buvo tokių, kurie tik apsimetė, kad vykdo

pavedamas užduotis, tačiau bendradarbiavimo su KGB faktas išliko. Agentų ir patikimų asmenų veikimas uždaroje sovietinėje visuomenėje pasėjo abejingumą, apatiškumą, nepasitikėjimą, tariamą nuolankumą valdžiai ir atsargumo jauseną.

Nuorodos

¹ V. Spengla, „*Akiplėša*“. *KGB kova prieš Bažnyčią. Pagal kunigo Juozo Zdebskio sekimo bylą*, Vilnius, 1996.

² A. Anušauskas, „KGB ir lietuvių visuomenė: slaptasis karas 1954–1991 metais“, *Darbai ir dienos*, 2000, Nr. 21.

³ *Сборник КГБ СССР*, Москва, 1959–1990, № 1–148.

⁴ *Контрразведывательный словарь*, Москва, 1972, 371 c.

⁵ *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1985, p. 14.

⁶ J. Starkauskas, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais*, Vilnius, 1998, p. 508.

⁷ С. Денисов, „Конкретизировать функции каждого агента“, *Сборник КГБ СССР*, 1990, № 144, c. 68.

⁸ *Ibid.*, c. 68.

⁹ V. Spengla, op. cit., p. 59.

¹⁰ *Контрразведывательный словарь*, c. 94.

¹¹ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 46, b. 150, l. 13.

¹² *Контрразведывательный словарь*, c. 138.

¹³ A. Anušauskas, op. cit., p. 243.

¹⁴ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 150, l. 13 a. p.

¹⁵ LSSR KGB Kauno m. 3-iojo skyriaus viršininko plk. V. Truchačiovo 1984 m. gegužės 15 d. kalbos tezės apie operatyvinio darbuotojo darbą su agentu, *ibid.*, ap. 14, b. 179, l. 70.

¹⁶ A. Bubnys, „Buvęs Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentų sudėtis, kiekis ir tvarkymas“, *Lietuvos archyvai*, 1997, Nr. 8, p. 12.

¹⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio pplk. A. Vedernikovo

1960 m. rugpjūčio 11 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 618, l. 97.

¹⁸ LSSR KGB valdybos Alytaus r. viršininko vyr. lt. Bukausko 1959 m. gruodžio 31 d. ataskaitinis pranešimas apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 257, l. 11.

¹⁹ Pažyma apie patikimų asmenų skaičių KGB miestų ir rajonų skyriuose 1961–1971 m., *ibid.*, ap. 3, b. 793, l. 54–55.

²⁰ LSSR KGB 10-ojo skyriaus viršininko pplk. Skačkausko 1972 m. sausio 19 d. pažyma, *ibid.*, l. 53.

²¹ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“, *ibid.*, ap. 46, b. 150, l. 13 a. p.

²² J. Starkauskas, op. cit., p. 513.

²³ LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1990 m. gruodžio 1 d. raportas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 22, l. 4.

²⁴ И. Леган, В. Динаев, В. Щматко, „Искать новые подходы (К вопросу о доверенных лицах органов КГБ)“, *Сборник КГБ СССР*, 1989, № 135, c. 15.

²⁵ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 150, l. 13 a. p.

²⁶ Patikimo asmens „V. D. A.“ 1977 m. pranešimas LSSR KGB valdybos 1-ojo skyriaus viršininkui Kuoleliui, *ibid.*, ap. 49, b. 18, l. 7.

²⁷ LSSR KGB valdybos Klaipėdos m. ir jūros baseino viršininko pplk. Terechovo 1960 m. lapkričio 11 d. ataskaitinis raštas apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 14, b. 345, l. 215.

²⁸ LSSR KGB Šiaulių m. viršininko pavaduotojo mjr. A. Ališausko 1975 m. sausio 22 d. pažyma apie darbą pagal 5-ąją liniją, *ibid.*, b. 514, l. 75.

²⁹ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1969 m. kovo 12 d. ataskaita „Apie LSSR KGB užduotis kovoje su priešais ideologine diversija“, *ibid.*, ap. 3, b. 671, l. 155.

³⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pplk. A. Naro 1966 m. rugpjūčio 19 d. pažyma apie agentūros parinkimą, auklėjimą, mokymą ir panaudojimą, *ibid.*, ap. 3, b. 639, l. 204.

³¹ LSSR KGB 2-osios valdybos Panevėžio m. skyriaus 1969 m. balandžio 10 d. pažyma apie darbą su agentūra, *ibid.*, ap. 14, b. 605, l. 33.

³² Registracinis agento Rūta paskatinimo apskaitos sąrašas (asmens byla Nr. 25037), *ibid.*, ap. 46, b. 4000, l. 20.

³³ Registracinis agento Rūta paskatinimo apskaitos sąrašas (asmens byla Nr. 25371), *ibid.*, b. 3993, l. 30.

³⁴ LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus pranešimas KGB agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatų aptarime 1961 m. vasario 17 d., *ibid.*, ap. 10, b. 301, l. 161.

³⁵ LSSR KGB 6-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio viršininko kpt. D. Kareivos 1990 m. gruodžio 27 d. raportas LSSR KGB 6-ojo skyriaus viršininkui plk. V. Miškiniui, *ibid.*, ap. 46, b. 2510, l. 7.

³⁶ LSSR KGB valdybos viršininko mjr. Gorjevo 1959 m. sausio 19 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 257, l. 100.

³⁷ LSSR KGB valdybos Kauno m. viršininko plk. P. Raslano 1959 m. gruodžio 31 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, b. 254, l. 8.

³⁸ „Совершенствовать работу с доверенными лицами и внештатными оперативными сотрудниками“, *Сборник КГБ СССР*, 1988, № 125, c. 47.

³⁹ И. Леган, В. Динаев, В. Щматко, *op. cit.*, c. 17.

⁴⁰ LSSR KGB valdybos Vievio r. viršininko vyr. lt. Viskonto 1959 m. gruodžio 31 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 257, l. 68.

⁴¹ LSSR KGB valdybos Klaipėdos m. skyriaus viršininko pplk. Terechovo 1961 m. sausio 6 d. pažyma apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 14, b. 352, l. 45.

⁴² LSSR KGB valdybos Varėnos r. viršininko kpt. M. Šakalio 1959 m. gruodžio 30 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 257, l. 64.

⁴³ LSSR KGB vadovybės 1964 m. vasario 18–19 d. respublikinis pasitarimas apie valstybės saugumo darbo rezultatus 1963 m. ir 1964 m. užduotis, *ibid.*, ap. 3, b. 634, l. 97.

⁴⁴ LSSR KGB valdybos Jonavos r. viršininko kpt. Galvydžio 1960 m. sausio 6 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 257, l. 156.

⁴⁵ LSSR KGB 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus viršininko mjr. P. Liutikovo 1974 m. vasario 28 d. pažyma apie darbą pasienyje, *ibid.*, ap. 3, b. 786, l. 4.

⁴⁶ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko pplk. Z. Ozipovo 1984 m. gruodžio 14 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, b. 782, l. 9.

⁴⁷ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1969 m. kovo 12 d. ataskaita „Apie KGB tikslus kovoje su priešo ideologine diversija“, *ibid.*, b. 671, l. 137–138.

⁴⁸ LSSR KGB Kauno m. skyriaus viršininko pplk. G. Vaigausko 1970 m. gruodžio 21 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 257, l. 68.

⁴⁹ LSSR KGB valdybos Ariogalos r. viršininko kpt. Popovo 1959 m. gruodžio 31 d. ataskaitinis pranešimas apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 257, l. 37.

⁵⁰ LKP Pasvalio r. komiteto sekretoriaus J. Novicko 1957 m. birželio 11 d. ataskaitinis pranešimas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 65.

⁵¹ V. Spengla, *op. cit.*, p. 66.

Gauta 2006 11 06
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Lina Okuličiūtė

RELIABLE PEOPLE IN NET OF THE KGB IN THE LITHUANIAN SSR

Summary

Nowadays, the sensitive issue to Lithuanian society of secret agents of the former Soviet repressive institution the KGB (Committee for State Security) is being raised more and more often. In order to use agents more effectively and productively, a reorganization of the KGB was performed in 1952. The category of a liquidated informant (a person supplying information) was substituted by a new one, the category of reliable person. A reliable person was a Soviet citizen who at the request of the KGB reported on individuals and facts which were worth operational attention, and who did particular tasks. Reliable persons were chosen from so-called Soviet patriots on a voluntary principle. Operational contact was established with people who seemed interesting to the KGB to deal with intelligence or counter-intelligence tasks. These reliable people, doing permanently various tasks ordered by the KGB, were eventually recruited as agents. Instead of a not very useful agency, which could be used for watching different individuals, reliable people were used. In the 1950s and 1960s, the KGB in the Lithuanian SSR still had a lot of useless, unemployed agents, most of whom were only used for searches of suspected people. It appeared that reliable people could do the same work. This is the reason why it was decided to use reliable individuals rather than recruiting low-value agents. These spies worked out of ideological conviction, often not hiding their pro-Soviet attitude.

While the KGB recruited agents, reliable people were selected just for solving some particular problem. They were mostly selected from people with a loyal view towards the Soviet regime. Reliable people differed from other Soviet security agents because they did not need to sign any cooperation papers. Only agents had to sign cooperation commitments. Reliable people became secret Soviet security collaborators without any com-

mitment, and collaborated with the KGB because of ideological motivation or in consideration of a further career.

Depending on the operational circumstances, pending targets, as well as the reliable person's personality, relations with them were maintained in an open or a secret way. It was not permitted to meet them in safe flats, except on special occasions, when the reliable person took part in a security operation. Generally, they informed orally, though if the information to be supplied was of operational interest, they reported in writing. Through the agents and reliable persons, the Soviet regime was provided with political and operational information about the situation in Lithuania. Some Soviet security agents were occasionally given financial rewards; however, the KGB paid money to reliable people, too.

To improve the performance of the KGB, some agents' functions such as monitoring and trailing, were partly transferred to reliable persons. They spied on people who had come under the scrutiny of the KGB, and collected all possible information about them. They added to the work of the agents, approving information that was obtained in operations or by supplying new information. Reliable persons were assigned a broad range of tasks, from the search of a state criminal to participation in operational research.

In order to undermine the authority of priests, to judge them morally and incriminate them in criminal acts, the KGB invoked reliable persons. With their help and the help of agents, the KGB fought against the Church, human rights and defenders of religious freedom. In fact, not all agents and reliable persons operated voluntarily in the KGB system, some only pretended to be doing tasks. Nevertheless, the fact of collaboration with the KGB still remains.